

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

13/11/1277

1.972.

۱۷۱، ۱۰۱۷۴۹

۸۷، ۱۰، ۲۲

دانشگاه قم

دانشکده الهیات

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد فلسفه و کلام اسلامی

عنوان:

بررسی تطبیقی نظریه خلقت در حکمت متعالیه و عرفان نظری

استاد راهنما:

دکتر عسکر دیرباز

استاد مشاور:

دکتر احمد عابدی

نگارنده:

مهدی کمپانی زارع

بهار ۱۳۸۷

۱۰۶۷۵۰

کتابخانه
مجلس شورای اسلامی
تهران

۱۳۸۷ / ۱۰ / ۱۲

بررسی

تاریخ:

شماره:

پیوست:

صورت جلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد

با تاییدات خداوند متعال و با استعانت از حضرت ولی عصر (عجل... تعالی فرجه الشریف) جلسه دفاعیه پایان نامه

آقای: کمپانی زارع مهدی

به شماره دانشجویی: ۸۳۲۵۳۱۵

رشته: فلسفه و کلام اسلامی

تحت عنوان: بررسی تطبیقی فلسفه خلقت در حکمت متعالیه و عرفان نظری.

با حضور هیات داوران در محل دانشگاه قم در تاریخ ۸۷/۰۴/۰۴ تشکیل گردید.

در این جلسه پایان نامه مذکور با موفقیت مورد دفاع قرار گرفت و نامبرده نمره با عدد ۱۹,۰۰

نمره به حروف نوزده تمام را با درجه عالی دریافت نمود.

نام خانوادگی و نام	سمت	رتبه علمی	امضاء
دیرباز عسگر	استاد راهنما	استادیار	
عابدی ارانی احمد	استاد مشاور	استادیار	
الهداشتی علی	استاد ناظر	استادیار	
روحی سراجی غلامحسین	استاد ناظر	مربی	
دیرباز عسگر	نماینده کمیته تحصیلات تکمیلی	استادیار	

نشانی:

قم، جاده قدیم اصفهان،

دانشگاه قم

کدپستی: ۳۷۱۶۱۴۶۶۱۱

تلفن: ۲۸۵۳۳۱۱

دورنویس:

معاونت آموزشی ۲۸۵۵۶۸۴

معاونت اداری ۲۸۵۵۶۸۶

معاونت دانشجویی ۲۸۵۵۶۸۸

معاون آموزشی و پژوهشی دانشکده

نام و امضاء

مدیر امور آموزش و تحصیلات تکمیلی
نام و امضاء

تقدیم به:

روح مولانا جلال الدین اسناوی، بدر و محبوب کہ ہم از بود کہ
چشمہایم را بہ عرفا و حکمت کشور.

تقدیر و تشکر

به پاس محبت، بزرگی و خردمندی
استادان دانشمند و بزرگمردان گرانمایه، دکتر
عسکر دیرباز، دکتر احمد عابدی، دکتر سعید
رحیمیان، دکتر قاسم کاکایی، دکتر عبدالرسول
کشفی و دکتر علی اله بداشتی.

چکیده:

در میان رویکردهای متعدد به مسأله خلقت، دو نظریه فیض فلاسفه (بویژه با تقریر صدرایی) و نظریه تجلی و ظهور در عرفان نظری (بویژه نزد ابن عربی) از اهمیت بیشتری برخوردار است.

مبحث تجلی بی تردید محوری ترین مسأله در عرفان نظری است. مطابق با ارجاع مسأله خلقت به تجلی در عرفان نظری تجلی روندی است که طی آن حق متعال که در ذات خود مطلقاً ناشناخته است خود را در صور عینی ظهور می دهد و از آنجا که تجلی حق قابل تحقق نمی باشد مگر از طریق صور محدود و خاص بنابراین تجلی چیزی جز «تحدد» و «تعین» حق متعال نمی باشد و از این رو خلقت در عرفان نظری پدید آمدن آنچه نبوده، نمی باشد، بلکه عبارت است از اظهار مدام کمالات الهی و مظاهر متعدد و تموج امواج دریای وجود.

نظریه فیض نیز به عنوان نظریه ای فلسفی، می کوشد تا فرآیند پیدایش موجودات را در عالم هستی توضیح دهد. بنابراین دیدگاه، حق متعال با آفرینش صادر اول، جهان هستی را در سیری منظم به وساطت عقل اول به وجود می آورد بی آنکه از ذات متعالش چیزی کاسته شود و یا اینکه از وحدت خود خارج گردد و متکثر شود.

این رساله می کوشد با نشان دادن چستی این دو نظریه به نقاط اشتراک و افتراق این دو نظریه به نحوه ارجاع برخی وجوه نظریه فیض با تقریر صدرایی به نظریه تجلی در عرفان نظری پردازد.

کلید واژه: خلقت، تجلی، فیض، فاعلیت الهی، علیت، کثرت و وحدت، حکمت متعالیه، عرفان نظری، ابن عربی، صدرالمتألهین.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱.....	مقدمه
۴.....	۱- بیان مسأله تحقیق
۴.....	۲- اهداف تحقیق
۵.....	۳- اهمیت تحقیق
۵.....	۴- سئوالات تحقیق
۵.....	۵- پیشینه تحقیق
۶.....	۶- روش تحقیق
۷.....	بخش اول: تجلی و ظهور در عرفان نظری (بررسی نظریه خلقت در مکتب ابن عربی)
۸.....	فصل اول: مبانی فهم مسأله آفرینش در عرفان نظری
۹.....	۱- معنای آفرینش در مکتب ابن عربی
۱۱.....	۲- مبانی معرفت شناختی آفرینش
۱۲.....	۱-۲ حقیقت جهان
۱۶.....	۲-۲ عدم دسترسی به شناخت کنه ذات الهی و جهان هستی
۲۰.....	۲-۳ مراتب ادراک در شناخت رابطه خلق و حق
۲۲.....	۳-۳ مبانی هستی شناختی
۲۲.....	۱-۳ وجود محوری در عرفان نظری و احکام آن
۲۵.....	۲-۳ وحدت وجود
۳۲.....	۳-۳ تجلی
۳۷.....	۴- مبانی خداشناختی
۳۷.....	۱-۴ تصور خدا در عرفان ابن عربی
۴۲.....	فصل دوم: خلقت و فرآیند آن در عرفان نظری
۴۳.....	۱- نگره ابن عربی از آفرینش و نحوه تعبیر از آن
۴۴.....	۲- آفرینش و غرض الهی
۴۷.....	۳- اتکاء طرفینی حق و خلق

- ۴- اسماء و صفات حق و آفرینش عالم هستی ۴۹
- ۵- اعیان ثابته و نقش آنها در آفرینش ۵۵
- ۶- فیض اقدس و مقدس و مدخلیت آن در آفرینش ۵۹
- ۷- مراتب تجلیات الهی ۶۲
- ۸- ترسیم نظام مظهریت براساس مصطلحات ویژه ابن عربی ۶۵
۱. نَفَسِ رَحْمَانِی ۶۶
۲. عَمَاء ۶۸
۳. عقل اول ۶۹
۴. هبَاء ۷۰
۵. نفس کلی ۷۰
۶. عالم خیال ۷۱
- ۹- خلق مدام و تجدد امثال ۷۲
- تلخیص و جمع‌بندی نظام مظهریت ۷۸
- بخش دوم: نظریه فیض در حکمت متعالیه (بررسی نظریه خلقت در اندیشه‌های صدرالمتألهین شیرازی) ۸۰
- مقدمه ۸۱
- فصل اول: چیستی فیض و تاریخچه آن ۸۴
- ۱- چیستی فیض و تفاوت آن با نظریه‌های رقیب آن ۸۵
- الف. نظریه خلق از عدم ۸۶
- ب. حلول و همه‌خدایی ۸۷
- ج. نظریه تطور و تکامل ۸۷
- د. نظریه تحریک ۸۸
- ۲- سیر تاریخی فیض ۸۹
- ۱-۲ فلوطین ۹۰
- ۲-۲ کندی ۹۴
- ۳-۲ ابوالحسن عامری ۹۶

- ۲-۴ اخوان الصفا ۹۷
- ۲-۵ ابونصر فارابی ۹۸
- ۲-۶ ابن سینا ۱۰۰
- ۲-۷ سهروردی ۱۰۲
- ۲-۸ میرداماد ۱۰۳
- فصل دوم: مبانی فلسفی نظریه فیض در اندیشه‌های صدرالمتهین ۱۰۶
- ۱- انتقالات فکری صدرالمتهین از فلسفه مشهور ۱۰۷
- ۱-۱ انتقال از اصالت ماهیت به اصالت وجود ۱۰۸
- ۱-۲ انتقال از امکان ذاتی به امکان فقری ۱۱۱
- ۱-۳ انتقال از وجود معلول به وجود رابط ۱۱۲
- ۲- فاعلیت الهی در فلسفه ملاصدرا ۱۱۸
- ۳- بررسی رابطه وحدت و کثرت در نظام صدرایی ۱۲۴
- ۴- قواعد مرتبط با مبحث فیض ۱۳۱
- ۴-۱ قاعده الواحد لا یصدر عنه الا الواحد ۱۳۲
- ۴-۲ امکان اشرف و امکان اخس ۱۳۴
- ۴-۳ بسیط الحقیقه کل الاشیاء و لیس بشیء منها ۱۳۵
- فصل سوم: نظریه فیض و ابعاد و آثار آن در اندیشه‌های صدرالمتهین ۱۳۸
- ۱- اندیشه فیض و ابعاد و آثار آن ۱۳۹
- ۱-۱ فیض و غرض الهی ۱۳۹
- ۲-۱ نحوه علم مفیض به موجودات ۱۴۲
- ۳-۱ اراده الهی و مبحث فیض ۱۴۸
- ۴-۱ تبیین صدور کثرت مستفیض از مفیض واحد ۱۴۹
- ۵-۱ دوام فیض ۱۵۳
- ۶-۱ فیض و مسأله شر ۱۵۵
- ۲- نتایج و ثمرات اندیشه فیض ۱۵۸
- ۲-۱ ربط وحدت به کثرت ۱۵۸

- ۲-۲ ربط مجرد به مادی ۱۵۸
- ۳-۲ ربط قدیم و حادث ۱۵۸
- ۴-۲ ربط ثابت با متغیر ۱۵۹
- ۵-۲ ربط فاعل عالم با معلولاتش ۱۵۹
- ۶-۲ ربط فاعل مرید با معلول مراد ۱۵۹
- ۷-۲ ربط خیر محض با شر ۱۵۹
- تلخیص و جمع‌بندی ۱۶۰
- بخش سوم: بررسی تطبیق نظریه فیض و تجلی در اندیشه‌های ابن عربی و صدرالمتألهین**
- ۱- بررسی رابطه صدرالمتألهین و ابن عربی و مشرب آن دو ۱۶۳
- ۲- مقایسه وجوه جهان‌شناختی ۱۷۰
- ۳- مقایسه وجوه خداشناسی ۱۷۵
- ۴- مقایسه وجوه وجودشناختی ۱۷۹
- ۵- مقایسه ابعاد نظریه خلقت از منظر ابن عربی و صدرالمتألهین ۱۸۳
- فهرست منابع و مآخذ** ۱۸۶

چکیده انگلیسی

مقدمه

ای جهان دیده، بود خویش از تو
در بدایت، بدایت همه چیز
آفریننده خـزاین جـود
سازمند از تو گشت کار همه
هیچ بودی نبوده پیش از تو
در نهایت، نهایت همه چیز
مبدع و آفریدگار وجود
ای همه و آفریدگار همه
بازگشت همه به توست به تو^۱
هست هر هستی ای، درست به تو

«در ابتداء هیچ چیز نبود و جز نمود محض، هیچ چیزی حقیقتاً وجود نداشت آنچه که پدر ما لمسش کرد و با آن تماس پیدا کرد شبیحی خیالی و تصویری موهوم بود، آنچه نصیب او شد چیزی اسرارآمیز و پر از راز و رمز بود. هیچ چیز وجود نداشت. پدر ما ناینما (*nainema*) - آن کس که فقط نمود است - به واسطه یک رؤیا، آن شبیح موهوم را به سینه اش فشرد و سپس در فکر فرو رفت و غرق در اندیشه شد...»^۲

این قطعه بخشی از کتاب مقدس قوم اویتوتو در کلمبیا، کشوری در آمریکای جنوبی، می باشد که همانگونه که پیداست در مقام بیان کیفیت آفرینش جهان و انسان می باشد. آفرینش موضوعی است که همواره در طول تاریخ فکر بشری ذهن عموم انسانهای آگاه را به خود مشغول داشته است. کاوش در تاریخ اساطیر نشان می دهد که بحث از آفرینش یکی از بنیادی ترین و فراگیرترین دغدغه های تاریخ فکر بشر بوده است^۳ و تقریباً هیچ اثر مکتوب را در این

^۱ گنجوی، نظامی، هفت پیکر (تهران: هرمس، ۱۳۸۵) ص ۵۳۷

^۲ الیاده، میرچا، متون مقدس بنیادین از سراسر جهان، ترجمه صالحی علامه (تهران: نشر فرا روان، ۱۳۸۴) ج ۱ ص ۱۵۰

^۳ همان، صص ۱۴۷ - ۲۷۳ در تمام این صفحات متون متعدد اسطوره ای و دینی ای را الیاده جهت نشان دادن اندیشه آفرینش در تاریخ فکر بشری آورده که حقیقتاً حیرت آفرین است.

زمینه نمی توان در تاریخ بلند فکر بشری سراغ گرفت که به این بحث نپرداخته و از آن غفلت ورزیده باشد.

جدا از اهمیت این مسأله در تاریخ فکر بشر و انعکاس گسترده آن در اساطیر و ادبیات ملل، ادیان الهی نیز بدین مسأله به نحو گسترده‌ای پرداخته‌اند و از نسبت حق متعال با جهان پرده برداشته‌اند. رسالت انبیای الهی نیز در بسیاری از مواضع کتب الهی، از طریق تفهیم رابطه ناس با حق متعال و نیاز مخلوقات به حضرت وی در امر خلقت و هدایت ممکن گردیده است.^۱ به تعبیر فخر رازی:

«تنها روش قابل اعتماد نزد پیامبران بزرگ استدلال از راه خلقت و هدایت بوده است زیرا حضرت ابراهیم (ع) از این روش سود برده و فرموده است «الذی خلقنی فهو یهدین» [او که مرا آفرید و همو راهم نموده.] و نیز حضرت موسی و هارون (ع) به فرعون گفتند «ربنا الذی اعطى كل شیء خلقه ثم هدی» [پروردگار ما همان است که هر چیزی را آفرینش عطا کرد و سپس راه نمود.] و نیز نخستین آیاتی که بر پیامبر خاتم (ص) نازل شده است به موضوع خلقت موجودات و بویژه انسان پرداخته است.^۲

علاوه بر قرآن کریم احادیث متعددی از ناحیه معصومین علیهم السلام وارد شده که عمیقاً دال بر اهمیت این مسأله از منظر دینی است.^۳

در فرهنگ اسلامی به پیروی از کتاب و سنت و نیز به جهت اهمیت این مسأله در مباحث عقلی و دینی و نیز تحت تأثیر جریانهای فکری وارد شده از فرهنگ یونانی و اسکندرانی و آشنایی با افلاطون، ارسطو، فلوطین و دیگر فیلسوفان بزرگی که دغدغه پرداختن به این عویصه فکری را داشتند از همان ابتدای شکل‌گیری مباحث فلسفی، کلامی و عرفانی بحث از خلقت در صدر مباحث قرار گرفت. به تعبیر یکی از محققان:

«آفرینش (خلق، خلقت) یکی از مفاهیمی است که جهان‌بینی اسلامی بر آن مبتنی است. آفرینش نقش برجسته‌ای در همه ابعاد اندیشه دینی در اسلام ایفا می‌کند. برای مثال از نظر کلامی این موضوع نقطه آغازین همه مباحث بوده و در شکل تقابل میان حدوث و قدم مورد

^۱ عابدی، احمد. دانشنامه امام علی (ع) ج ۱ (تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۰) ص ۳۴۸

^۲ همان

^۳ محمودی، محمدباقر. نهج السعاده فی معرفه نهج البلاغه ج ۳. (تهران: نشر ارشاد، ۱۴۱۸ ق) ص ۵۸ شماره ۱۴

بررسی قرار می‌گیرد. جهان محدث است چرا که محصول آفرینش الهی است. این ادراک از محدث بودن جهان مبنای کلی نظام کلام اسلامی است.^۱

تنوع رویکردهای مکاتب فکری فلسفی، کلامی و عرفانی در پرداختن به این مسأله محقق را ناگزیر به سمت انتخاب و گزینش سوق می‌دهد و او را ناچار می‌نماید که هر چند یارای نوشیدن تمام دریا را ندارد از سبویی به قدر طاقت بهره‌ستاند. به تعبیر مولانا:

گرتانی خورد طوفان سحاب   کی توان کردن به ترک خورد آب
ان شیئاً کله لا یدرک   اعلموا ان کله لا یتدرک
گرچه عاجز آمد این عقل از بیان   عاجزانه جنبشی باید در آن^۲

از این رو نگارنده که خود را از دوستان حکمت متعالیه و عرفان نظری می‌داند و عقل و دل در گرو آنها دارد بسیار متبهج است که بتواند به قدر بضاعت اندک خود از این بحر بی‌کران سبویی خرد جهت رفع تشنگی خویش برگیرد و این مسأله را که از دوران نوجوانی و حتی کودکی خود مکرراً بدان اندیشیده از منظر این دو مکتب عظیم اسلامی به تماشا بنشیند.

برای نیل به این مهم ابتدا در هر بخش مبادی و مواد لازم مورد عنایت آن مکتب بررسی می‌شود و سپس به بیان چیستی و چگونگی آفرینش و مباحث پیرامون آن و نیز بیان ویژگیهای آن اندیشه نزد این دو مکتب پرداخته می‌شود و در پایان هر بخش نتیجه‌گیری و مرور مباحث آورده می‌شود.

در پایان نیز اجمالاً ابعاد گوناگون اندیشه آفرینش نزد این دو مکتب مورد بررسی قرار می‌گیرد.

^۱ ایزوتسو، توشیهیکو. صوفیسم و تائوئیسم (تهران: روزنه، ۱۳۷۸) ص ۳۱۱
^۲ مولوی، جلال‌الدین. مثنوی (تهران: نشر علمی و فرهنگی، ۱۳۷۶) د ۵ - ۱۸ - ۱۶

۱- بیان مسأله تحقیق

مسأله اصلی در تحقیق ارائه شده بررسی دو نظریه در باب خلقت می باشد. این دو نظریه متعلق به دو مکتب بزرگ تاریخ فرهنگ اسلامی یعنی مکتب حکمت متعالیه صدرالمتألهین و مکتب عرفان نظری ابن عربی می باشد.

از آنجا که مکتب عرفان نظری در این مبحث با رویکرد تجلی و ظهور با مسأله خلقت مواجه می شود و نیز در حکمت متعالیه مبنای فیض در محوریت قرار گرفته از این رو یکی از مهمترین مسائل این تحقیق بیان ویژگیهای تجلی و فیض و نحوه پاسخگویی آنها به رابطه حق و خلق می باشد.

۲- اهداف تحقیق

در این تحقیق چند هدف عمده پیگیری شده است:

اولاً: بیان اهمیت مسأله خلقت در طول تاریخ اندیشه بشری بویژه در ادیان توحیدی و فلسفه و عرفان.

ثانیاً: ارائه تصویری منسجم و مستدل از نظریه خلقت در دو نظام فکری که به نظریه پردازی در باب خلقت پرداخته اند.

ثالثاً: ارائه ابعاد مختلف وجود شناختی، معرفت شناختی و خدا شناختی که در این مسأله انعکاس یافته اند.

رابعاً: مقایسه این دو نظام فکری در مسأله تحقیق با ابعادی که در مورد پیشین بدان اشاره شد.

۳- اهمیت تحقیق

اهمیت این مسأله بر صاحب نظران و محققان پوشیده نیست و چه بسیار مباحث فلسفی، کلامی، دینی و... که پس از حل این مسأله روشن می‌شود رابطه حق متعال با مخلوقات و نحوه آفرینش یکی از پرسشهای بنیادین و کهنی است که همواره برای بشر مطرح بوده است. همچنین در نصوص دینی نیز به تأمل در امر آفرینش توصیه شده و بسیاری از مسائل فلسفی در الهیات بالمعنی الاخص چون علم و اراده باری مرهون روشن شدن این مسأله می‌باشد.

۴- سؤالات تحقیق

- پرسشهای فرا روی این تحقیق عبارتند از
۱. در مکتب عرفان نظری و حکمت متعالیه چه تلقی‌ای از خلقت وجود دارد به عبارت دیگر فیض چیست و تجلی چه می‌باشد؟
  ۲. مبادی و موادی که این دو مکتب را به چنین دیدگاهی در باب خلقت رسانده چه می‌باشد؟
  ۳. رابطه حق و ما سوی چگونه در این دو مکتب مورد تحقیق قرار می‌گیرد و اصولاً چه رابطه‌ای میان آنها برقرار است؟
  ۴. ویژگیهای این دو نظریه چه می‌باشد و چه پیامدها و نتایجی را به دنبال دارد؟
  ۵. جهان‌شناسی و خداشناسی ما در پرتو این نظریات چگونه می‌شود و چه خصایصی می‌یابد؟

۵- پیشینه تحقیق

نظریه تجلی و فیض به حدی دارای اهمیت می‌باشند که از همان ابتدای مطرح شدن مورد توجه بسیاری از اندیشمندان قرار گرفت. و کمتر متفکری را می‌توان پس از ظهور ابن عربی و صدر المتألهین یافت که مستقیم و غیر مستقیم از این نظریه‌ها سود نبرده باشند.

در دوران معاصر نیز کمتر کتابی در حکمت و عرفان نگاشته می‌شود که حاوی مباحثی از این دو نظریه نباشد اما به راستی تنسيق و انسجام بخشی به این نظریات و کنار هم آوردن و مقایسه در ابعاد گوناگون و نشان دادن مبادی و نتایج آن در حد استقصای نگارنده منحصر به این تحقیق می‌باشد.

۶- روش تحقیق

در این تحقیق نیز مانند دیگر تحقیقات مشابه در علوم انسانی و اسلامی کاملاً از روش کتابخانه‌ای و تطبیقی بهره برده شده است. چنانچه با مطالعه منابع موجود در این وادی و فیش برداری کردن از آنها و تنظیم مطالب کوشیده شده است با طرحی منطقی و مستدل به ترتیب و تنسيق مطالب اهتمام شود که در این راه از نظریات استاد راهنما و مشاور نیز بهره‌مند شده‌ام هر چند که صورتبندی نهایی مطالب برآمده از تأملات نگارنده می‌باشد.

بخش اول:

تعلیمی و ظهوری در عرفان نظری

(پژوهشی نظریه خلقت در مکتب معنی الدین عربی)

فصل اول:

مبادی فهم مسأله آفرینش در عرفان نظری

۱- معنای آفرینش در مکتب ابن عربی

در مکتب عرفان نظری و بویژه عرفان ابن عربی آفرینش عبارت است از آشکار شدن کمالات الهی و ظهور و تجلی آن پرده نشین در صورت شاهدان بازاری. از این رو همه آنچه را ما آفریده حق می‌دانیم مظهر و مجلایی است که شرح خالی از جمال او را در آفاق و انفس می‌نماید و این است راز اینکه سیر آفاق و انفس مشیر ما به حقانیت اوست.

«سنریهم آیاتنا فی الآفاق و فی انفسهم حتی یتبین لهم انه الحق»^۱

به زودی نشانه‌های خود را در افقهای گوناگون و در دل‌هایشان بدیشان خواهیم نمود، تا برایشان روشن گردد که او خود حق است.

و از این رو با همه عالم در ساخت و به تعبیر حافظ مست از خانه برون تاخت:

ناگهان پرده بر انداخته‌ای یعنی چه ؟	مست از خانه برون تاخته‌ای یعنی چه ؟
زلف در دست صبا، گوش به فرمان رقیب	این چنین با همه در ساخته‌ای یعنی چه ؟
شبه خوبانی و منظور گدایان شده‌ای	قدر این مرتبه نشناخته‌ای یعنی چه؟ ^۲

مفهوم خلقت نزد عارفان و اندیشمندان این مکتب عبارت است از میل گنج نهانی به آشکارگی و از این رو حدیث کنز، ترجیح‌بند اندیشه عارفانه در این باب است.

حدیث «کنت کنزاً» را فرو خوان که تا پیدا بینی گنج پنهان^۳

و از آنجا که حق متعال واحد قهار و یا احد است جایی برای غیری باقی نگذاشته تا چون برخی از مکاتب فلسفی بتوان دم از تباین و تعارض مخلوق و خالق زد و از این رو

^۱ فصلت، آیه ۵۳

^۲ حافظ، شمس‌الدین محمد. دیوان (تهران: نشر کارنامه، ۱۳۸۰) غزل ۴۰۹

^۳ شبستری، محمود. گلشن راز (تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۸۴) بیت ۱۶۸

می توان گفت جان تپنده اندیشه خلقت نزد ابن عربی و پیروانش عبارت است از تجلی و ظهور و وحدت حق تجلی کننده و خلق تجلی شده و از آنجا که کمالات حق را پایانی نیست لحظه‌ای را نمی توان در نظر آورد که حضرتش فاقد تجلی باشد و از این روست که آنی را نمی توان تصور کرد که فاقد خلق و آفرینش باشد.

و با این تصویر از خدا و نسبتش با جهان می توان به صراحت اعلام کرد که در امر آفرینش نقطه‌ای بر عالم پیش از خلق افزون نشده و تنها اجمال ذات به تفصیل کمالات اسماء و صفات در آمده است.

«کان الله و لم یکن مع شیء و الان کماکان»

به تعبیر بی نظیر مولانا جلال الدین:

آنچه اول آن نبود، اکنون نشد	حق ز ایجاد جهان افزون نشد
در میان این دو افزونگی است فرق	لیک افزون گشت اثر ز ایجاد خلق
تا پدید آید صفات و کار او ^۱	هست افزونگی اثر، اظهار او

و سر اینکه به جای آفرینش و خلقت و اصطلاحات متناظر در عرفان از «تجلی» سخن می گوئیم این است که در این مکتب تلقی ویژه‌ای از جهان وجود دارد و جهان را چیزی جز به ظهور رسیدن حق متعال نمی دانند.

«هیچ آفریده‌ای نیست که از اصل پنهان خداوندی ظاهر نشده است و امر پنهانی را نمی توان یافت که از راز نهان او به وجود نیامده باشد.»^۲

از این رو صراحتاً می توان مدعی آن بود که تصور و معنایی که عارفان از آفرینش دارند با هیچ یک از دیدگاههای رقیب چه در فلسفه و چه در کلام و... همخوانی و مشابهت ندارد مگر با تقریر خاص صدرا از فیض که در بخش مربوط به آن در باب آن به تفصیل سخن خواهیم گفت.

چون یک وجود هست و بود واجب و صمد	از ممکن این همه سخنان فسانه چیست؟
بس کشتی خرد که در این بحر، سالها	طی کرد و پی نبرد که او را کرانه چیست؟

^۱ مولوی، جلال الدین. مثنوی، پیشین، ابیات ۱۶۶۸-۱۶۶۶

^۲ ابن عربی، محی الدین. شجره الکون (تهران: نشر طریق کمال، ۱۳۷۶) ص ۹۵